

Toronyi Zsuzsanna

Egy budapesti kert története

„Amikor a veszély vagy fájdalom túl közelről érint bennünket, semmiféle gyönyörérzetet nem képes kiváltani, egyszerűen csak rettenetes; bizonyos távolságból és bizonyos változással azonban már gyönyörködtethetnek is, ahogy ezt nap mint nap meg is tapasztalhatjuk.”

Edmund Burke¹

Légifotókon vagy a Google térképek műholdképein kellemesen zöld kertet fedezhetünk fel a Budapest belvárosában, a Dohány utcai zsinagóga mellett. Közelebről, a Wesselényi utca felőli árkádsoron keresztül bepillantva a szinte mindent beborító borostyán indái között sírok betonkeretei és a sírok mellé támasztott kis emléktáblák látszanak. A zsidó szokások ismeretének hiányában mindez nem tűnik furcsának, hiszen az európai kultúrában megszokott, hogy a templomdombon van a temető. A zsidó hagyományok viszont elkülönítik a temetkezés és a közösségi imádkozás/tanulás helyszínét, ezért a zsinagógák mellett nincsenek temetők. Az említett hely az egyetlen kivétel, amelynek története a holokauszt időszakába vezet vissza: a borostyán és a szomorúeperfák alatt a gettóban elhunytak tömegsírhelyei vannak. A megfelelő kontextus hiányában ugyanakkor ez a hely csak egy melankolikus hangulatot árasztó, szép sírkert, a rettenet és a borzalom jelenvalósága nélkül. Valójában a temető Magyarország lehető legautentikusabb holokauszt-émlékműve, melynek sorsa mégsem ennek megfelelően alakult, a temető nem lett a holokauszt magyarországi emlékhelye. A temető története ugyanakkor hű tükrö a holokauszt magyarországi recepciójának. Az emlékművek kialakítása, az évente meg(nem)rendezett és (nem) ritualizálódott emlékezések mindent elárulnak arról, miként tekint a magyar társadalom az áldozatokra, a tettesekre, az igazságszolgáltatásra és a felelősségre. A sírkert totális elfelejtése és egyben folyamatos alakítgatása szeizmográfként követi a II. világháborút követő kultúrpolitikai változásokat, amelyekhez a helyi zsidó közösség is mindenkor alkalmazkodik. A kert történetében, az eseményeket alakító döntések sorában, és a kerthez kapcsolódó emlékezetpolitikai aktusokban egymásba fonódóan látható a magyarországi zsidó közösség és a Kádár-korszak Magyarországának története. Jelen tanulmány célja a kert történetének, és a hozzá kapcsolódó emlékezetpolitikai jelenségeknek a bemutatása.

¹ Burke 2008: 45.

A KERT TÖRTÉNETE 1945-IG

A terület története a 19. század közepéig nyúlik vissza.² A Dohány utcai zsinagóga megépítésekor (1859) a Wesselényi utca csak a Síp utcáig tartott, a Dohány utcában zárt beépítésű házsor állt.³ A Wesselényi utcát a millenniumi városfejlesztés keretében (1895) vezették ki a Károly körútig. Ekkor bontották le a zsinagóga melletti házakat, köztük Theodor Herzl (1860–1904) – a politikai cionizmus megalapítójának – szülőházát is. Az eredetileg a feltörekvő pesti zsidó közösség reprezentatív épületének szánt zsinagóga – a szomszédos épületek nélkül – húszméteres tűzfalal „nézett” a város felé 1895-ben. A „hatás” nem lett jobb azután sem, hogy hamarosan bódésor épült a fővárosi kezelésben lévő üres telken. A hitközségi székház (Síp utca 12.), a zsidó elemi lányiskola (Wesselényi utca 7.) és a Dohány utcai zsinagóga által közrefogott telek beépítésének szándékát a hitközség 1906-ban bejelentette a fővárosnak. Megszerzése érdekében feladták az 1893-ban zsinagógaépítés céljára ingyen átengedett hat teleknyi, a Szalay – Szemere – Markó – Koháry utcák által határolt területet a Lipótvárosban.⁴ Korábban itt egy hatalmas, kupolás zsinagógát szándékoztak építeni, de 1907-re a hitközség belátta, hogy „nagy szükséglet egy nagy templomra a Lipótvárosban fenn nem forog”,⁵ s ezért a hitközség számára jóval fontosabb Dohány utcai telekre cserélték el ezeket. A Dohány utcai telken eredetileg egy adminisztratív épületet és egy kisebb zsinagógát építettek volna, és erre bővítették volna a telek végében már álló hitközségi lányiskolát is. Az elfogadott tervek értelmében a zsinagóga melletti részt parkká kellett volna bővíteni. A beépítés, több nehézség után, végül 1931-ben fejeződött be. Ekkorra épült itt fel a kultúrház – benne a múzeum és a hitközségi könyvtár helyiségei –, valamint az I. világháborúban meghalt zsidó katonáknak emléket állító Hősök temploma, köztük kis parkkal.⁶ Az építkezés legfontosabb célkitűzése a Dohány utcai zsinagóga méltó környezetének kialakítása volt.

A zsinagóga, azaz a közösség háza (*bét hakneszet*) mellett az új kultúrpalota környezetében modern, nyitott közösségi tereket – árkádsort, parkot – alakítottak ki. A telket minden oldalról árkádsorok veszik körül, így az egész terület a Dohány utcától a lányiskoláig és a rabbinátus impozáns, nyitott és széles bejáratáig egyetlen átlátható térré vált. Ezzel szakítottak a középkorból maradt hagyománnyal, amely a zsidók közösségi tereit beláthatatlan – s egyben védett – belső udvarokra korlátozta. Az új épületegyüttes a zsidó emancipáció szimbóluma lett, melyben megtalálható a neológ pesti zsidóság identitásának összes

² Részletesebben lásd: Toronyi 2010.

³ Dohány utca eleje a zsinagógával az Országút felől. Gévaý Béla fényképfelvétele, 1870-es évek. (Jaloszky – Tomsics 2003: 234. kép.)

⁴ Gábor 1998.

⁵ MZsL I–A–3, 1907 Pesti hitközségi jegyzőkönyvek, Elöljárósági ülések jegyzőkönyvei, 1907. május 2.

⁶ Vértés 1929/30.

fontos kelléke: az impozáns nagyzsina góga (annak összes szimbolikus részletével, például a torony vagy az orgona), a világra nyitott rabbínátus, a kultúrház, a zsidók dicső múltját bemutató – azaz ennek megfelelően szelektált tárgyakkból álló – múzeum, park, valamint a haza védelmében elesett zsidók emlékcarnoka. Ezek az épületek „a zsidóság kulturális és társadalmi pozícióját vannak hivatva szimbolizálni”⁷ – írta a hitközség építkezésekért felelős vezetője 1931-ben. Az árkádok falaira eredetileg a magyar zsidó nagyságok emléktábláit tervezték elhelyezni, majd az idegenek szeretetét és megbecsülését hangsúlyozó aranybetűs bibliai idézeteket.⁸ Mindkét terv azt sugallta, hogy zsidók és nem zsidók közös „tanulmányi sétákra” fogják használni az elegáns árkádsort.

Ezek a tervek azonban nem valósultak meg, és tizenhárom évnyi viszonylag békés használat után a terület az 1944 novemberében felállított pesti gettó része lett. Az 1944. december 10-én lezárt városrész lakossága januárra elérte a hetvenezer főt, egy szobára 14 ember jutott. A területet magas fapalánkkal vették körül, a négy égtájnak megfelelően négy kaput nyitva a kerítésen. Ezek egyike a Wesselényi utca kiskörúti torkolatánál volt, a Wesselényi utcai árkádsor végénél.⁹

A lakók helyzete folyamatosan romlott, az ostrom harci cselekményei, a bombázások, a belövések hatalmas károkat okoztak. Az élelem nagyon kevés volt, az utolsó időszakban az emberek tömegesen haltak éhen. A nyilas és német betörések, razziák is sok életet követeltek. A pesti nagy gettót 1945. január 18-án szabadította fel a szovjet Vörös Hadsereg.

A TÖMEGSÍROK

A felszabadulás időpontjában a gettó területén lelőtt, felrobbantott, megfagyott, éhen halt emberek hullái heverték. Visszaemlékezések említik¹⁰, hogy a hullák egy részét a hasábfához hasonlóan feltornyozták, így azok a hidegtől teljesen összefagytak. A gettó felszabadulását követően az elsőként megoldandó feladatok egyike a halottak eltemetése volt – nem csak az ősi kulturális beidegződések, hanem közegészségügyi okok miatt is. Mivel a zsidó temetők¹¹ megközelítése és a szállítási lehetőségek megszervezése a háborús viszonyok között szinte lehetetlen volt, a halottak egy részét helyben, a gettó zöldterületein temették el. A Dohány utcai zsinagóga és a Hősök zsinagógája közötti kis park területén huszonnégy tömegsírt alakítottak ki, míg a Klauzál téren három, jóval kisebb

⁷ Glückstahl 1930/31: 86–91.

⁸ Fejér 1935: 327.

⁹ 8935/1944 sz. BM-rendelet. (Közli: Komoróczy 1995: 567.)

¹⁰ Dr. Strausz Imre: Zsidó kórházak alapítása és szerepe – különösen 1944/45-ben – Budapesten. Emlékezés 50 év múltán. Szabó 1996: 45; Benedek Miklósné Szendrő Éva: A beteganyag mutatta a napi helyzetet. Szabó 1996: 80.

¹¹ Kozma utcai és a városhoz közelebb lévő Salgótarjáni úti temetők.

tömegsírba temettek. 1945. január 29-én aztán újra megindultak a halottszállítók a városzéli temetők felé,¹² s ezt követően nem temettek már lakott területre.

A tömegsírokból a helyzet konszolidálódását követően a holttesteket exhumálták, és az áldozatokat általában ünnepélyesen, zsidó temetőben, vallásos szertartás keretében temették újra. A Maros utcai kórházban legyilkolt és elföldelt, 1945 áprilisában exhumált tetemeket a Farkasréti, a Klauzál térről exhumáltakat a Salgótarjáni úti temetőben hantolták el. A vidéki tömeggyilkosságok áldozatait egyes esetekben helyben temették el, a kerecsendi erdőben meggyilkoltakat például Egerben, de jellemzőbb volt, hogy a kihantolt tetemeket Budapestre szállították. 1945 tavasza és 1947 között a Kozma utcai zsidó temetőben temették el őket a hozzátartozók és az antifasiszta harcokra emlékező politikusok jelenlétében. A Kozma utcában nyugszanak egyebek mellett az Ágfalván, Balfon, Bánfalván, Csomán, Dunaszegen, Fertőrákoson, Füzesabonyban, Harkán, Hidegsgében, Isaszegen, Kiskunhalason, Kőszegen, Mosonszentmiklóson, Nagycenken, Nógrádjobbágyin, Pestlőrincen, Pusztavámon, Vámosgyörkön meggyilkolt munkaszolgálatosok.¹³ Az egyedüli városon belüli tömegsír a Hősök zsinagógájának udvarán lévő maradt, amelyet soha sem exhumáltak. A zsidó–keresztény párbeszéd terének épített kert így végérvényesen temetővé, a holokauszt brutális korszakának mementójává vált.

A VII. kerületi kapitányság vezetője 1945. február 17-én jelentette a Hősök zsinagógájának kertjében végzett temetési munkálatok befejezését,¹⁴ a temetések tehát közel egy hónapig tartottak.

„Jelentem, hogy a főkapitány Úr rendelkezésére a volt Ghetto területén levő holttestek eltemetése ügyében napról napra közreműködtem és a temetés a mai nappal befejezést nyert. Naponként 20 rendőr lett vezényelve a munkálatokhoz szükséges emberek kirendeléséhez és ellenőrzésére. Két-két nyomozó működött közre a halottak agnoszkálásánál és a jegyzékek vezetésénél és elkészítésénél. Naponként átlag 100 ember lett foglalkoztatva. A zsidó tanács részéről Trebitsch főtitkár Úr irányította a Dohány utcai zsidótemplom kertjében történő temetkezési munkálatokat, amelyeknél naponta átlag 20 temetkezési intézeti alkalmazott segédkezett. Az említett helyen 24 közös sírban összesen 2281 holttest temettetett el: 45 hősi halott lövési sérüléssel (24 nő és 21 férfi), továbbá 1225 nő és 1011 férfi. A halottak nagyrésze többhetes hullá volt, igen sok teljesen ruhátlanul s így csak részben voltak agnoszkálhatók. Az eltemetésekre vonatkozó jelentések három példányban a VII. ker. előljárásának küldtettem meg, melyek közül a tisztiorvos egy példányt visszajuttatott temetési engedéllyel ellátva. Ezek a fenti számú ügyirat mellett vannak elhelyezve. A halottak nagyrésze az idősebb korosztályból való. A halott tömegeket egy orvosi

¹² MZsL XIII–3–18. Temetői napijelentések 1945.

¹³ Kozma utcai zsidó temető A parcella sírjai. A parcellanyilvántartást és a betemetettek neveit lásd: www.öröklét.hu

¹⁴ BFL XVII.2. 18. doboz 36. csomó. Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság iratai.

bizottság Ádám professzor Úr vezetésével megtekintette és 20 holttestet a törvényszéki bonctani intézetbe szállíttatott át. A temetkezés időközben két és fél napig szünetelt, mert egy orosz bizottság megtekintette a holttesteket és azokat lefényképezték és filmre vételezték. A temetési munkálatokat megnehezítette a járművek hiánya, a talaj fagyos volta és az emberek irtózása és húzódozása a temetési munkálatoktól. A temetési jelentések másolati példányát, a sírhelyek összesítő jegyzékét és helyszíni vázrajzát csatolom.

Dr. Rostás Kálmán r. fogalmazó”

A temetés aktusáról ez a hivatalos feljegyzés és a szövegben említett fényképek az egyedüli források. A szintén említett filmfelvételek nem ismertek. Mivel a fényképeken nem látszik sem operatőr, sem filmezésre utaló más nyom, valószínű, hogy nem készültek filmek, vagy ha mégis, esetleg más napon, mint amikor a fényképek, akkor feltehetően a volt Szovjetunió területén lehetnek, s tartalmukat eddig nem publikálták.¹⁵

A fényképek egy része ismert,¹⁶ a „Náci és nyilas rémtetteket kivizsgáló bizottság” tagjai láthatóak rajta, amint megszemlélik a Dohány utcai zsinagóga udvarán felhalmozott holttesteket. A bizottság tagjai közül a fényképeken szerepel az agnoszkálást irányító dr. Ádám Lajos sebészprofesszor, dr. Babits Antal urológus professzor, dr. Balogh Ernő, a Bonctani Intézet vezetője 1945-ben, Mátyás László, a szovjet hadsereg tisztje, dr. Weil Emil röntgenorvos, valamint a fényképész, Ék Sándor. (Ugyanők lesznek majd, akik exhumálják a Klauzál téri áldozatokat, a Maros utcai kórház udvarán eltemetett legyilkolt betegeket, és két évvel később, 1947-ben a kőszegi erdőben eltemetett munkaszolgálatosokat is.)

A halottakat a lehetőségekhez képest azonosították, majd eltemették az eltérő méretű tömegsírokba. A lövéses sérülésekkel megaltáltak a háborús logikának megfelelően hősi halottnak tekintették, ezért őket külön, koedukált sírba helyezték. A többi halottat nemek szerint, férfi és női sírokban temették el, ismerteket és ismeretleneket vegyesen.¹⁷ A parcellák három, a Wesselényi utcával párhuzamos sorban helyezkednek el, de számozásuk, méretezésük és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük nem mutat semmilyen rendet.¹⁸ Nincs logika a férfi és a női sírok elhelyezkedésében sem, a nemek elkülönítése csak az egyes tömegsírokon belül érvényes. Valamennyi sírban vannak név szerint azonosított és ismeretlen halottak is, nagyjából egyenlő arányban. A temetéseket végzők törekedtek a halottak azonosítására, és minden halottat – az azonosíthatatlanokat

¹⁵ Varga F. János e-mail közlése, 2010. szeptember 20. Az információt ezúton is köszönöm.

¹⁶ MNM Történeti Fényképtár, ltsz. 62.318, 62.322, 62.323, 67.3609.

¹⁷ A sírokban eltemetettek száma: A1: 120 nő, A2: 45 hősi halott, A3: 130 nő, A4: 90 nő, A5: 100 nő, A6: 140 nő, A7: 110 férfi, A8: 110 férfi, A9: 45 férfi, A10: 100 nő, A11: 105 férfi, A12: 100 férfi, B1: 125 férfi, B2: 100 férfi, B3: 50 férfi, B4: 145 férfi, B5: 31 férfi, B6: 100 nő, C1: 130 férfi, C2: 30 nő, C3: 60 férfi, C4: 100 nő, C5: nem létező parcella, C6: 50 férfi, C7: nem létező parcella, C8: 170 nő.

¹⁸ A tömegsírok térképe: <http://www.dohanykert.hu/index.php?menu=terkep> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 20.)

is – egyenként regisztráltak. A névtelen halottak testalkatát, becsült korát, és esetleges ruházatuk elemeit is feltüntették. Az azonosítás a közigazgatás és a családtagok számára adminisztrációs szempontból is szükséges volt. Ez képezhette a holtta nyilvánításoknak, majd az ebből következő polgári jogi ügyeknek az alapját. A precízen végzett azonosítás és regisztrálás ugyanakkor, ha nem is tudatosan, de szembement a népirtás elveivel. A kertben eltemetett és regisztrált áldozatok tömeghalált haltak a gettóban és tömegsírba temették őket. Mégis – a holokauszt legtöbb halálával ellentétesen – halálukban egyedileg, individuális lényekként foglalkoztak velük, visszaállítva ezzel az egyediség tiszteletét. Ez éles szembefordulást jelentett a tömeggyilkosságokat lehetővé tevő korszakkal, és a túlélők számára a normalitásba visszavezető első lépcsőfokot jelenthette.

Az itt eltemetett emberek – borzalmas haláluk ellenére – a holokauszt privilegiált áldozatait, hiszen számukra megadatott az egyedi, akár név szerinti temetés és megemlékezés is. Ez a gyakorlat nem volt általános: mindenki számára ismerősek a koncentrációs táborok felszabadítása után készült felvételek, amelyek a kotrógépekkel tolják az áldozatok tetemeit a tömegsírokba.

A Dohány utcai temetést kirendelt munkások végezték, a rendőrség és a zsidó közösség képviselőjének¹⁹ felügyelete mellett, és noha zsidó áldozatokat temettek a zsinagóga melletti területre, a temetéseknek nem volt zsidó rituális jellege, a temetésekkel kapcsolatos szabályok nem érvényesültek. A sírok a Dohány utcai zsinagóga hossz tengelyére merőlegesen, észak–dél irányban állnak. Ez ellentétes a Budapesten követett gyakorlattal, amely a tradicionális kelet–nyugati tájolást alkalmazza a halottak sírba helyezésénél, jóllehet a rabbinikus értelmezés szerint Magyarországon megengedett délkelet–északnyugat irányban is temetni.²⁰

AZ EMLÉKEZÉS HELYE

A kert további történetéről nagyon kevés a forrás, változásait leginkább a fennmaradt néhány fénykép alapján rekonstruálhatjuk.²¹ A források hiánya nem véletlen: a temetőkert nagyon erős szimbolikája olyan narratívát kínált, amire nem volt igény, amely inkább jelentett szégyent, mint a közös megemlékezésre és gyászra alkalmas területet. A temetőkert egy „nem akart” emlékhely lett, szimbóluma a magyar zsidó történelem egy jelentős kudarcának. A területet a 19. században a zsidó közösségi reprezentáció terepének szánták, amit a Dohány utcai zsinagóga és a Magyar Zsidó Múzeum kiállításain bemutatott emancipációs és asszimilációs stratégiák erősítettek és hitelesítettek. A 19. század végére végképp megszűnni látszottak a középkori eredetű megszorító és korlátozó rendelkezé-

¹⁹ A rendőrségi jelentés Trebitsch főtitkár úr jelenlétére utal. A hitközség korabeli dokumentációjában ugyanakkor ilyen nevű alkalmazott nem lelhető fel.

²⁰ Sperber 2008: 518–527.

²¹ A temetőketről készült valamennyi, közgyűjteményekben felkutatható képi forrás elérhető a www.dohanykert.hu oldalon.

sek, és kiszámítható, biztonságos életet remélhettek a zsidók Magyarországon. A Hősök zsinagógájának felavatásakor (1931) hatalmas ünnepséget tartottak, ahol az I. világháborús zsidó áldozatokra való emlékezés a magyar hazafiság kifejezésének eszközévé vált. Az ünnepségen résztvevők vagy maguk is emlékezhetek az emancipációs és recepciós törvény becikkelyezésére, vagy már a jogegyenlőség korában születtek. Alig másfél évtizeddel később az ebben a hitben felnőtt generáció tagjai kerültek a tömegsírokba. A reprezentatív emlékezet terének szánt kert a belső emlékezet, a gyász kertjévé változott, ahol nem csak az elhunyt családtagokat, hanem az elveszett illúziókat is sirathatták a túlélők. Ennek sem fenégsége, sem reprezentatív jellege nem maradt. A felejtés folyamatát erősítette, hogy az 1945 utáni megemlékezések nem az áldozatokra, hanem a felszabadítókra emlékeztek elsősorban.²²

A gettó felszabadításának első évfordulóján, 1946 januárjában a Dohány utcai zsinagógában tartották a megemlékezést, ünnepi gyászistentisztelet formájában. Az ezt követő években a gyászistentisztelet mellett az ünnepi beszédek és koszorúzások helyszíne a Wesselényi utca és Kertész utca sarkán elhelyezett emléktábla lett. Itt döntötték be először a gettó fapalánkját a fővárost elfoglaló szovjet csapatok. A Hajós Alfréd által tervezett, 1949-ben avatott „központi” mártíremlékművet a Kozma utcai zsidó temetőben állították fel. Nyilvános, közteri mártíremlékmű, melyet nem az áldozatok közösségei kezdeményeztek, azóta sem készült. A Dohány utcai temetőkert területén 1985-ig nem készült közösségi emlékmű, de közvetlen környezetében, a zsinagógák falain igen: itt van az emléktáblája a Bergen-Belsenben elhunytaknak, a Vívó és Atlétikai Klub (VAC) és a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület (MIKÉFE) mártírjainak. A kertben a felhantolt parcellák mellé már 1945 tavaszán emlékjelek, táblák és virágcsokrok kerültek, kezdetben nyilván az itt eltemetettekre, később a munkaszolgálatban, deportálásban elhunytakra is itt emlékezve.²³ Virtuális sírok alakultak ki, melyekből hiányzik a halott teteme, de nem a közösségi emlékezet „ismeretlen katonáihoz” hasonló formában, hanem ugyanennek a jelenségnek az egyéni változatában, egyes személyekre, elveszített hozzátartozókra emlékezve.

A kert rendezése húsz évvel a temetés után, 1965-ben merült fel először. Praktikus oka a csapadékkelvezetés megoldatlansága volt, de napirendre kerülésében nyilván szerepet játszott az Eichmann-pert (1961–1962) követően megváltozott légkör is. A terület fővárosi tulajdonban volt, hiszen 1931-ben csak használatra kapta meg a Pesti Izraelita Hitközség. A rajta lévő hitközségi tulajdonú épületek műemléki védettséget élveztek. A kert rendezésének programjában a műemlékek környezetének tatarozása, a sírok rendbetétele és egy emlékmű kialakítása szerepelt.

²² Cole 2003: 276–278.

²³ A temetőben elhantoltak névlistáját összevetve a kertben elhelyezett emléktáblákkal feltűnő, hogy sok olyan személy emléktábláját találjuk a kertben, akik nincsenek a kertben nyugvó áldozatok között. Ezeket az emléktáblákat budapesti, koncentrációs táborokban vagy munkaszolgálatban elhunyt személyekre emlékezve állították a hozzátartozók. Az emléktáblák listája megtekinthető a www.dohanykert.hu oldalon.

Az emlékművön a „2180²⁴ eltemetett halott, és a 600 000 elpusztult magyar zsidó mártír” emléket kívánták megörökíteni. A feladatot az É. M. Városépítési Tervező Vállalat kapta meg, a végleges terveket Gazda Anikó készítette.

„A sírkert [...] a temető nyugalmával kíván hatni. Az árkádos építészeti keretben az alapsíkok, felületek és tömegek egymásra hatásával kívánjuk érzékeltetni a tömeges katasztrófát. Ezért azonos méretekkel, anyagokkal soroljuk egymásután a sírokat, melyeknek fedlapján valamennyi név olvasható. Az ismeretlen halottakat feliratsívek jelzik. A sírok rendszerét kívánjuk hangsúlyozni a szintek és burkolatok közötti különbséggel. A bejárati emléktérhez képest egy lépcsőfoknyi magasságban szabályos kőburkolatú udvarfelület fogja körül a sírok rendszerét. A sírok ettől a szinttől kb. 35 cm-el mélyebb szintről emelkednek az alapszint fölé, kb. 12 cm-re. A sírok közötti alapszint válogatott nagy szemű kavicsburkolatú, mely egyben azt az ősi zsidó szokást is szimbolizálja, mely a halott emlékére követ helyez a sírra, illetve a sír mellé. Az emlékezés zárómotívumaként az a felirat jelentkezik, mely a sírkert hátsó falkapjának szabad falfelületére készül és emlékeztet a 600 000 magyar zsidó mártír pusztulására. Az előtte elhelyezett hétágú gyertyatartó az emlékfényt, a szabadságot, az örökkévalóságot jelképezi.”

A leíráshoz mellékelte rajzon a tervező a feliratot is megadja: „A hatszázezer magyar zsidó mártír emlékére 1939–1944–1945.” A magyar nyelvű felirat felett héberül a „gezerat tasad” (pusztulás 1944/45) feliratot is kiírni tervezte.²⁵

A sírokat betonkeretekkel erősítették meg, beültették borostyánnal és csüngő eperfákkal. Sem a nevek felsorolása, sem pedig az a mártírelmékmű nem készült el, ami a holokauszt valódi kontextusába tudta volna helyezni a temetőt. Ezek hiányában a temető „csak” temetőként és kertként értelmezhető, nem kapcsolódik hozzá az a rendkívül erős narratíva, amit a holokauszt egyik leghitelesebb magyarországi helyszínének és emlékművének jelenthetne.

Újabb húsz év múlva, a gettó felszabadulásának negyvenedik évfordulóján készült el az 1965-ben tervezettnél jóval határozottabb gesztust jelentő „kegyeleti emlékfal”. Tervezésével a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) 1984-ben Zana István iparművészt bízta meg, aki a kert Dohány utca felőli végébe építette az emlékművet. Terve véglegesen megakasztotta azt a harmóniát, amelyet Vágó László 1931-es építészeti terve nyújtott, azaz a térről nézve a Hősök zsinagógájának bejárata és kupolája éppen beleillett a múzeumi épületszárny középső árkádjának ívébe.²⁶ Az új emlékfal a gettófal egy darabját szándékozott meg-

²⁴ Recte: 2281.

²⁵ BFL XV.17.e. 306. Városépítési Tervező Vállalat, Gazda Anikó: Programterv leírása a a Dohány utcai zsinagóga melletti Hősök sírkertje felújítási, rendezési és mártírelmék kialakítási munkálataihoz, 1965.

²⁶ Vágó László fényképalbuma Eppler Sándornak a Hősök zsinagógájának építéséről. Online digitális változata: <http://www.milev.hu/index.php?page=flashgallery&fgid=13> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 20.)

idézni, igaz, nem ott, ahol a gettófal eredetileg állt, és ahol közterületen emlékeztetett volna a holokausztra. Naturális kialakítása arra utal, mintha az eredeti gettófal egy darabja lenne helyreállítva, és emléktáblával kiegészítve emlékművé emelve, pedig Budapesten a gettó körül fából készült palánk volt, nem pedig téglafal. A falon fehér márványtábla ad szöveges megoldást az emlékmű értelmezéséhez: „örök emlékeztetőül arra a 40 évvel ezelőtti napra, amikor az egyetlen megmaradt európai gettót körülvevő falakat lerombolta a hazánkat felszabadító szovjet hadsereg. 1945. január 18 – 1985. január 18.”

Ez az emlékmű is elsősorban a felszabadításról és nem a halottak emlékeztetéről szól. A vizuális megjelenítés és a szöveg nem az elpusztított áldozatokra, hanem a történelmi eseményre utal. Eredetileg 1985-ben is további részleteket terveztek a kegyeleti emlékfal mellé: „a kialakított emlékfal és burkolat elkészülte után kerül elhelyezésre az emlékhely középpontja: a szarkofág, mely méltó helyen demonstrálja a fasizmus áldozatainak emlékhelyét.”²⁷ A szarkofággal az „ismeretlen áldozat” sírját jelenítették volna meg. Duplikálva ezáltal a Kozma utcai temetőben már hasonló gondolattal felépített emlékművet, de nem reflektálva arra a tényre, hogy a temetőkertben valóban ott nyugszanak az ott megölt, meghalt mártírok. A helyszín nem csak az „egyetlen megmaradt európai gettó” része, annál sokkal több. A holokauszt népirtása „helyben” történt: lakóit nem szállították megsemmisítő vagy koncentrációs táborokba, hanem pokollá változtatott lakóhelyükön váltak a körülmények áldozataivá. A gettó felszabadítása után pedig a hullákat nem szállították a város szélén lévő temetők egyikébe, hanem egyedülálló módon a lakónegyed közepén emeltek tömegsírt. Budapesten több olyan helyszín is van, ahol *in situ* lehet a holokauszt pusztításaira emlékezni: így például a Duna-parton²⁸ vagy a Maros utcai zsidókórházban, ahol a közismert gyilkosságok történetek²⁹ – de egyik helyszín sem vált a megemlékezést mintegy invokáló konkrét temetővé.

A temetőkert kontextus nélkül hagyása, jelöletlensége az elnevezésében is tükröződik. A park eredetileg a Hősök zsinagógájának volt szerves folytatása, visszaemlékezések szerint³⁰ az ehhez köthető reprezentatív ünnepeket tartották a területen, a zsinagóga lépcsőit mintegy színpadként, a zsinagógát pedig háttérként használták. A kert önálló léte temetővé válásával kezdődött, a „Hősök temetője” vagy „Hősök sírkertje”³¹ megnevezéseket használva. A terület jelentése,

²⁷ BFL XV.17.e. 306.

²⁸ A Duna parton több olyan emlékmű is van, mely az 1944–45 telén a nyilasok által a Dunába lőtt emberekre emlékezik: 1986-ban állították fel a vízfogói emlékművet, Makrisz Agamemnon 1964-ben eredetileg Mauthausenbe tervezett szobrának feles másolatát, 1990-ben Anna Stein Égbekiáltó című kerámiakompozícióját a Jászai Mari téren, majd 2005-ben Pauer Gyula és Can Togay *Cipők a Dunaparton* című alkotását.

²⁹ Braham 1988. II. 232–234.

³⁰ Dr. Schweitzer József szóbeli közlése, 2010. február 5.

³¹ Lásd például a 23. lábjegyzetben szereplő dokumentumot. Mint jeleztük, a területről nagyon kevés szöveges vagy képi forrás maradt fenn, de a pesti zsidó köznyelvben a fenti elnevezések használatosak.

és az ehhez szorosan kapcsolódó elnevezése metaforája annak, hogy a társadalom miként tekint rá, milyen történetek, mítoszok és rituálék kötődnek hozzá.³² A „hősök” esetünkben mártírok, akik nem aktív harcban és ellenállásban, hanem önkéntelenül estek a gettó áldozatául. Mégis egymásra torlódott itt az I. világháborús hősök (azaz a hazáért harcoló katonák) és a fasizmus ellenes háború idején, de a harcokban részt nem vett passzív áldozatok emléke, s lett a tömegsírbeli hősök temetője.

„KÖNYVEMLÉKMŰ”

A temetőkert egy holokauszt-emlékmű, mégpedig a lehető legerősebb: a gyilkosságok helyszíne, az áldozatok maradványainak jelenvalósága mellett a zsidó közösség normális életének is helyszíne, jogegyenlőségének szimbóluma. Erre azonban sem elnevezése, sem pedig a felállított emlékművekkel támogatott vizuális megjelenése nem utal. A történetek igazi „emlékműve” az a könyv, amelyet a pesti zsidó közösség a temetésekkel egy időben, évezredes hagyományokra támaszkodva készített.³³ A keresztes hadjáratok korszakától kezdve megfigyelhető, hogy a zsidó közösségeket érintő pusztítások emlékét jizkorkönyvekben (emlékkönyvekben) az áldozatok neveinek felsorolásával őrzik meg. Ez megfelelt egyrészt a „könyv népe” hagyományainak, másrészt praktikus volt, hiszen a zsidó közösségek történetében a pusztítások során gyakran nem maradtak elföldelhető holttestek, és így látogatható, emlékművé tehető sírok sem. A halottak neveinek évenkénti zsinagógai felolvasásával és a halotti imák elmondásával pedig az áldozatokra emlékezés ritualizálódott, szakrális jelleget nyert.³⁴ Magyarországon számos közösségben találkozunk a holokauszt áldozatairól készített jizkorkönyvvel: a Zemplén megyei áldozatok neveit például fekete bársonnyal borított könyvbe, a celldömölkiekét pergamentekercsre (*megilla*) jegyezték fel. Előfordul, hogy a hevra kadisák (temetkezési szentegyletek) már meglévő jegyzőkönyveik végére írtak áldozatlistát, mint Jánoshalmán, ahol 1945-ben ezzel egészítették ki az 1803 és 1930 között vezetett jegyzőkönyvet.³⁵

A Hősök kertjének jizkorkönyve egy, a háborús időszakok rossz papírjából összefűzött füzet, amelynek 77 oldalán síronként sorolják fel az eltemetettek neveit. Először az azonosított halottakat, majd az ismeretleneket, tulajdonképpen a rendőri jelentés mellé készített névlisták másolataiként. A könyv a temetés egyetlen tárgyi emléke, a megemlékezések eszköze. 2010-re papírja törékennyé vált, a könyv minden egyes kinyitása (azaz a megemlékezés maga is) tovább ronszolja, és a nevek egyre nagyobb része válik olvashatatlanná. A probléma egy része megoldható: a könyvet a Magyar Zsidó Levéltár digitalizálta, adatait keres-

³² Tilley 1999: 177.

³³ MZsL XIII–3–17.

³⁴ Young 1993: 7.

³⁵ MZsL X–9–1.

hető adatbázisba rendezte, így a tradicionális jizkorkönyvek hagyományát a mai követelményeknek megfelelő digitális jizkorkönyvvé alakította. Az adatbázis és a „honlapemlékmű” interneten elérhető, mindenki által hozzáférhető.³⁶ A nevek már nem csak az évente (nem) megrendezett rituális felolvasások során, hanem gyakorlatilag bármikor hozzáférhetőek, így a nevek felidézésével történő megemlékezés permanenssé vált, jóllehet sokat veszített magasztosságából.

Az eredeti jizkorkönyvet ma már a levéltár gondolzza mint a közösség kollektív emlékezetének írott emlékeit, a törvényeket és a normarendszereket őrző intézmény. A könyvet gondosan becsomagolva, megóvva a további állagromlástól őrzik, vagyis ezáltal elzárva a közösségtől és a rituális használatától. A könyv hatvanöt éve készült, tanúja mindannak, ami a holokauszt emlékezetével, a megemlékezésekkel kapcsolatos. Létét a tradicionális zsidó névrögzítési, jizkorkönyvkészítési gondolkodásnak köszönheti, ám soha nem használták rendeltetésének megfelelően: az 1946 utáni megemlékezések után először 2010 januárjában olvasták fel a zsinagógai szertartáson a kertben eltemetettek neveit. Nincs pontos adatunk arról, hogy ki és kinek a megbízásából készítette a könyvet, de az 1980-as évektől bizonyosan a Budapesti Zsidó Hitközség chevra kadisa osztályán őrizték, ahonnan 2009-ben került a Magyar Zsidó Levéltár gyűjteményébe. A könyv azonban nem csupán történelmi adatok forrása, hanem háromdimenziós tárgy (*object*), amelynek fizikai kiterjedésén túli dimenziói³⁷ kiemelkedően fontos tárggyá teszik a magyarországi holokauszt történetének reprezentációjában.³⁸ A könyv vizuális, esztétikai dimenziója is meghatározó, töredezettségével, romlásával együtt. Természetesen lehetne restaurálni, konzerválni, de ebben az esetben a könyv élettörténetének egy pontján megállítanánk az időt, kimerevítenénk az adott pillanatot és állapotot, mumifikálnánk a tárgyat. Elveszne a könyv immanens részét képező romlás.

KÖRNYEZET

A kert eredetileg a zsinagógák és a zsidó múzeum által meghatározott narratívák keretétől szolgált, és biztosította azokat a pozitív tartalmakat, amelyeket az intézményeket létrehozók fontosnak éreztek: átláthatóságot, nyitottságot, befogadókészséget. A történelem menete megváltoztatta a viszonyokat, s mára a kert lett az a domináns elem, amelyhez alkalmazkodni kellene, elsősorban természetesen a közösségi reprezentációt szolgáló múzeumnak.

³⁶ A honlap tartalma alapján open-air kiállítás készült a kertet övező árkádsor Dohány utcai oldalán, a turisták által használt útvonalon: 14 db. 50x70 cm méretű képen a temetőkert 1894 és 1981 közötti átalakulását mutatják be. A kiállítás a pesti gettó felszabadulásának 65. évfordulóján, 2010. január 18-án nyílt meg. A megnyitót követően a Scheiber Sándor tanintézet diákjai felolvasták az eltemetettek neveit.

³⁷ Stocking 1985: 4–7. A hét dimenzió a következő: 1–3: magasság–szélesség–mélység 4: idő 5: kulturális kontextus 6: tulajdonjog 7: szépség.

³⁸ Williams 2007: 25.

1947-ben, a Zsidó Múzeum háború utáni újranyitáskor megnyitóbeszédében a múzeum igazgatója, Naményi Ernő így fogalmazott:

„Miniszter Urak, Hölgyeim és Uraim! Alázatos hálával az Örökkévaló iránt, aki megtartott minket és megengedte érnünk ezt a napot, nyitom meg újból az Országos Magyar Zsidó Múzeum kapuit.

»Ki hamaukom aser atto auméd olov, admász kaudes hu.« Szent hely az, amelyen vagy. Itt állott az a ház, amelyben a magyar zsidóság legnagyobb szülőtte Herzl Tivadar meglátta a napvilágot, és múzeumunkból az 1944-es gettó száz és száz mártírjának sírjára esik tekintetünk.»³⁹

A holokauszt és Auschwitz után nem lehet többé a hagyományos módon bemutatni a zsidó örökség tárgyait, hiszen mindezek a tárgyak történetük során kapcsolatba kerültek a megsemmisítés, az elpusztítás jelenségével.⁴⁰ A tárgyakat hajdan használó közösségeket kiirtották, s gyakran a tárgyak maguk is elrejtve éltek túl a vészorszakot. A holokauszt narratívája minden zsidó tárgyra árnyékot vet, amit a múzeumi kiállítás során ugyanúgy be kell mutatni, mint a tárgyak eredeti kontextusát.

A Zsidó Múzeumban kiállított tárgyak egy részét a múzeum 1909-es alapítását követően magánszemélyek, hitközségek és zsidó egyesületek ajándékozták a gyűjteménynek, hogy családjuk, felmenőik vagy településük emlékét a tárgyakon és a múzeumi bemutatáson keresztül megőrizték. A tárgyak másik csoportját olyan emlékek alkotják, amelyeket 1945 és 1955 között gyűjtöttek össze az elpusztított közösségek megmaradt tagjaitól, hogy a kiirtott közösségeknek legalább egy-egy emléke bekerülhessen a kollektív emlékeztárba. A múzeum 1964 utáni történetében valamennyi tárgyat újraleltározták, az eredeti proveniencia adatok feltüntetése nélkül.⁴¹ Ezt követően tehát már nem tudjuk, hogy a kiállított tárgyakat hol, kik használták, ki, mikor, milyen indítatásból juttatta el őket a múzeumba. E tudás nélkül a múzeum tárgyai elvesztették a hét dimenziójuk közül a múzeumi emlékezet szempontjából legfontosabbakat, és csak a fizikai és az esztétikai (szépség) dimenziók maradtak. A tárgyak „élettörténetei”, kulturális kontextusuk, tulajdonlási adatai elvesztek, és ezek nélkül pusztán anyagi értékkel bíró értékes kincsek, de nem emlékeket hordozó tárgyak többé.⁴² A múzeumnak ajándékozott tárgyak a zsidó büszkeség és a mecenatúra szimbólumai, míg a kifosztott közösségekből megmentett tárgyak az európai zsidók kiirtásának emlékei. A két csoport tárgyainak összekeverése és megkülönböztethetlensége

³⁹ A szöveg a 2Móz 3:5 verse askenázi héber kiejtés szerint leírva. A bibliai szöveg: „...mert a hely, melyen állsz, szent föld az.” MZsL XIX–13.

⁴⁰ Greenberg 2003: 253

⁴¹ Toronyi 2011.

⁴² A hét dinemziót lásd a 31. lábjegyzetben. Feldmann 1995: 39–54.

folytán a tárgyak elvesztették eredeti üzeneteiket és interpretációs lehetőségeiket, és mára a múzeumi tárgyak összessége a halálra és a pusztulásra emlékeztet.⁴³

Az elmúlt évek turisztikai fejlesztéseinek eredményeképpen a Zsidó Múzeum megközelítéséhez liftet építettek. A lift az épület külső oldalán futó üvegfalú panorámalift, használatával a múzeumot a kert látványával lehet megközelíteni. A temetők látványa és a halottak emlékezete az európai kultúrában a legősibb, legmélyebb tiszteletet váltja ki.⁴⁴ Ez meghatározza a múzeum helyzetét is, hiszen a temetőn keresztül érkező látogatók számára a múzeum alapvető kontextusát a temető és a holokauszt jelenti, s mindezek fényében fogják értelmezni a kiállításokat is. A múzeum kiállítási termeiből azonban nem látni a temetőt és a tömegsírokat, és maga az állandó kiállítás sem hordja magán sem a rendkívül erős történeti helyszín adta lehetőségeket, sem pedig az ebből fakadó kötelezettségeket.

A rendszerváltást követően a magyarországi zsidó közösség a Hősök zsinagógája mögötti, elzárt területen avatta fel a magyarországi holokauszt áldozatainak emlékművét. Az emlékmű pénzügyi alapjainak megteremtéséhez szükséges kiadvány még hangsúlyozta a helyszín jelentőségét: „That spot is hallowed ground – Admath Kodesh – to all of us, the place where our next of kin, our relatives came to a miserable end, whose common grave still is there. [...] This memorial must be erected on that spot, site of the World War II horrors.”⁴⁵ Az elkészült emlékmű egy acél szomorúfűzfa, (Varga Imre alkotása, 1990) mely fő támogatója nyomán „Emanuel emlékmű”-ként ismert. Ez az emlékmű már semmiben sem reflektál a helyszínre: az emlékműtől nem lehet rálátni a helyszín erősségét jelentő temetőkertre, és az emlékmű nem a pesti gettóban elhunytakra, hanem a magyarországi holokauszt valamennyi áldozatára emlékeztet.⁴⁶ Az első emlékművet számos további követte: az Emánuel-fa mögött alakították ki az embermentők kertjét, ahol vörös gránitba vésvé olvashatjuk azok neveit, akiknek háború alatti zsidómentő tevékenységét a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet a „Világ igazai” kitüntetéssel ismerte el. A kertet Szilárd Klára 2004-ben, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont részére készítette, de ott végül nem felhasznált üveglap zárja le, melyet 2008-ban állított fel itt a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. A temetőkertben, a Hősök zsinagógájának lépcsőjén, Szenes Hanna egyszerű fehér márványablájától néhány méterre emelték 2000-ben Kasztner Rezső emlékművét. Ez már önmagában is furcsa, hiszen a magyarországi embermentés két igen eltérően megítélt személyiségéről van szó

⁴³ Rupnow 2004: 145.

⁴⁴ Worpole 2003: 18.

⁴⁵ Don't Forget the Victims! Pamflet, idézi: Cole 2003: 282. Az idézet fordítása: „Az a terület megszentelt föld – adamat kodes – mindannyiunknak, a hely, ahol legközelebbi rokonaink, hozzátartozóink élete nyomorúságos véget ért, akiknek közös sírja még mindig ott van. [...] Ezt az emlékművet itt kell emelni, a II. világháború rémségeinek földjén.”

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy az áldozatok közül az emlékmű csak azok emlékét őrzi név szerint, akiknek leszármazottai kifizették a levélelkészítés és gravírozás költségeit.

esetükben.⁴⁷ A Kasztner-emlékmű – feltehetően a szobrot készítettők szándékai ellenére – Varga Imre egy korábbi emlékművének parafrázisa. Az eredeti mű az 1992-ben lebontott és a Memento Parkba szállított Kun Béla emlékmű, melynek kicsinyített és Kun Béla alakjától természetesen megfosztott alakja áll ma a zsinagóga kertjében.

A temető környezetében 1963 és 2000 között számos, egymással akár ellentmondó üzeneteket hordozó emlékművet emeltek anélkül, hogy bármelyik is megemlékezett volna a helyszín igazi jelentőségéről, a holokauszt áldozatainak jelenlévő tömegsírjairól.

* * *

A temetőkert alig egy focipályányi területének története folyamatosan újabb és újabb rétegekkel gazdagodik. A koncentrációs táborokkal, kivégzőhelyekkel ellentétben itt nem merevedett meg a történet a gyilkolás, a megsemmisítés vagy akár a temetés pillanatában,⁴⁸ hanem folyamatosan átalakul. Területe nem csak az elmúlt események történeti helyszíne, hanem az elmúlt eseményekről való megemlékezések történetének is fontos, ám egyelőre még elfelejtett területe.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.17.e. 306. Budapesti Műemléki Felügyelőség iratai.

XVII.2. Budapesti Nemzeti Bizottság iratai.

Magyar Nemzeti Múzeum

Történeti Fényképtár, ltsz. 62.318, 62.322, 62.323, 67.3609.

Magyar Zsidó Levéltár (MZsL)

I–A–3, 1907 Pesti hitközségi jegyzőkönyvek, Elöljárósági ülések jegyzőkönyvei.

X–9–1. Jánoshalmi hevra kadisa jegyzőkönyve, 1803–1830.

XIII–3–18. Temetői napijelentések, 1945.

XIII–3–17. A Dohány utcai sírkertben eltemetett mártírok jegyzéke, 1945.

⁴⁷ Szenes Hanna (1921–1944) az angol ejtőernyősként érkezett 1944-ben Magyarországra, hogy felhívja a zsidó vezetők figyelmét a közelgő veszélyre és megpróbálja megakadályozni a magyar zsidók deportálását. A magyar hatóságok elfogták, megkínózták és kivégezték. Izraelben nemzeti hősként tisztelik. Kasztner Rezső (1906–1957) ugyanakkor egy zsidó segélyszervezet vezetője volt, s szintén a magyar zsidók megmentésén dolgozott, de más úton: tárgyalt a németekkel, melynek eredményeképpen hatalmas pénzekért cserébe egy vonatszerelvényen 1684 főt – köztük Kasztner családtagjait – megmentettek a biztos haláltól. Kasztner megítélése a mai napig ellentétes, sokan kollaborációval vádolják, míg mások hősnek tartják.

⁴⁸ Young 1993: 119.

- XIX–13. Grünvald Fülöp irathagyatéka 1910–1964.
XXII–IV.21. Vágó László fényképalbuma Eppler Sándornak, 1932. IV/21.
Új Élet. A Magyar Izraeliták Országos Képviselője lapja, 1946–1990.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust I–II*. Budapest.
- Burke, Edmund 2008: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. (Fordította: Fogarasi György.) Budapest.
- Cole, Tim 2003: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–1995. In: Hornstein, Shelley – Jacobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington – Indianapolis, 272–287.
- Fejér Lajos 1935: Bibliai idézeteket az árkádokra! *Múlt és Jövő* Szeptember–Október. 273.
- Feldman, Jeffrey David 1995: ‘Die Welt in der Vitrine und die Welt ausserhalb: die soziale Konstruktion jüdischer Museumsexponate’, In: *Wiener Jahrbuch für jüdische Geschichte Kultur und Museumswesen*. Band 1. 1994/1995. Wien.
- Gábor Eszter 1998: A lipótvárosi zsinagóga pályázata. *Budapesti Negyed* 18–19. 5–47.
- Glückstahl Samu 1930/31: A Dohány uccai templom új környezete. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 5691. évre*. Budapest, 86–91.
- Greenberg, Reesa 2003: The Jewish Museum, Vienna: A Holographic Paradigm for History and the Holocaust. In: Hornstein, Shelley – Jacobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington – Indianapolis, 235–250.
- Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke 2003: *Budapest az ikerfőváros, 1860–1890*. Budapest.
- Komoróczy Géza et al. 1995: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. (Hungaria Judaica 7. A város arcai.) Budapest.
- Rupnow, Dirk 2004: From Final Depository to Memorial: The History and Significance of the Jewish Museum in Prague. *European Judaism* 37. 142–159.
- Sperber, Daniel 2008: *The Jewish Life Cycle. Customs, Lore and Iconography*. Oxford.
- Stocking, George W (ed.) 1985: *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*. Madison.
- Szabó Éva, szerk. 1996: *Helytállás. Embermentő orvosok és egészségügyiek 1944–1945. Visszaemlékezések, tanulmányok*. Budapest.
- Tilley, Christofer Y. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Oxford.
- Toronyi Zsuzsanna 2010: A magyar zsidó múzeum épületéről. In: Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter: *Kép–keret. Az identitás konstrukciói*. Budapest, 269–280.
- Toronyi Zsuzsanna 2011: The fate of Judaica in Hungary during the Nazi and the Soviet occupation. In: Cohen, Julie-Marthe (ed.): *Studia Rosenthaliana*. (Megjelenés előtt.)

-
- Vértés Emil 1929/30: Mit alkottunk. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv az 5690. évre*. Budapest, 103–113.
- Williams, Paul 2007: *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford – New York.
- Worpole, Ken 2003: *Last Landscapes: The Architecture of the Cemetery in the West*. London.
- Young, James E. 1993: *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven – London.